

УДК 801.81:398.88 (=161.2):27-312.47

Образ Божої Матері у пасійних сюжетах української апокрифіки

Ірина КМЕТЬ

Кандидат філологічних наук,
зберігач фондів Археологічного музею
Львівського національного університету імені Івана Франка
79000, м. Львів, вул. Університетська, 1
e-mail: journal.mif@gmail.com

У статті розглянуто особливості інтерпретації пасійного сюжету в українській апокрифіці (апокрифах та апокрифічних творах усної народної словесності (у легендах, колядках, духовних піснях)). Мотив плачу та страждання Божої Матері у згаданих творах реалізується, перш за все, в описах внутрішнього стану Богородиці, її сприйняття дійсності, є діалогах із розп'ятим Сином. Український богородичний пасійний сюжет розглянуто у контексті взаємодії східної (грецької) та західної (латинсько-польської) традиції. На думку дослідниці, зображення страждальної Божої Матері, її невимовного горя – один з найпоширеніших сюжетів у світовому та українському словесному й образотворчому мистецтві, основою для якого стала апокрифіка.

Ключові слова: народне християнство, Божа Матір, пасійний сюжет, плачі, апокриф, апокрифічні твори усної словесності.

Матір Ісуса Христа, Богородиця, Пресвята, Пречиста Діва Марія, Заступниця, Опікунка усіх людей, Цариця Неба і Землі посідає особливе місце в українській духовності. У цих найчастіше використовуваних українських словесних окресленнях відбилася сутність земного та небесного життя Божої Матері – те, про що можемо довідатися і що можемо зрозуміти завдяки канонічній та апокрифічній традиціям. Апокрифічні твори про Божу Матір і її Сина Ісуса Христа настільки глибоко вкоренилися і набули популярності в українській усній словесності, що можемо говорити про цілий комплекс марійного фольклору: легенд, пісень, духовних віршів.

Вивчення образу Богородиці в українській апокрифічній традиції дає змогу сформуванню визначальних методологічних принципів дослідження апокрифічно-фольклорних взаємин, стереотипів, архетипів, характерних для ментальності українського народу (наприклад, архетипу Матері).

Мотив страждання, плачу Божої Матері за популярністю та частотою повторюваності займає особливе місце в українській апокрифіці – у писемних і фольклорних творах, адже змалювання людських відчуттів, найбільшого горя матері, зумовленого втратою дитини, – вічна та актуальна тема, відома з часів існування людства. Про неминучу втрату Божого Сина йдеться в описах усіх важливих подій земного життя Богородиці. Смерть Ісуса Христа стала кульмінацією, невимовним горем, драмою усього її життя. Саме тому ця тема набула популярності у різних видах мистецтва ще з раннього Середньовіччя. У традиції Західної Церкви увагу реципієнта твору з пасійним сюжетом привертає особливе відтворення саме емоційного стану Пресвятої Богородиці – матері, що плаче (у Польщі з XVII ст. популярними були народні духовні пісні про біль і розпач Матері Божої – «Жалі

Марії», «Гіркі жалі», які виконують під час літургійних та позалітургійних богослужінь Великого Посту [34]). Матір, сповнена віри, яка терпеливо зносить усі муки, знаючи про волю Бога, – основна ідея, що прочитується у сюжеті розп'яття Ісуса Христа у численних творах представників Східного християнства. Неможливість відвернути лихо й усвідомлення цього ускладнює художнє відтворення психологізму та драматизму постаті Богородиці у фольклорних творах. Популярність на устах українців страсного (пасійного) мандрівного сюжету у жанрових формах легенд, переказів і пісень живилася тісним зв'язком церковно-літургійної та народної традиції. Плач Божої Матері за померлим Сином цілком природно втілюється у жанровій формі народних голосінь, що й дає змогу якнайкраще пізнати «паралелізм церковної поезії з загальнонародськими почуваннями, світоглядом» [26: XCIV: 11]. Розповсюдженню в Україні пасійних сюжетів сприяли проповідники XVII ст. – архієпископ Лазар (Баранович), ігумен Йоаникій (Галятівський), ігумен Антоній (Радивилівський) [19]. Апокрифічний образ Богородиці, зокрема мотив плачу та страждання, надихав не одне покоління українських письменників на творення відповідної марійної поезії та прози (наприклад, «Марія» Тараса Шевченка, «Мати Божа» Ольги Кобилянської, «Христос» В. Сосюри, «Божа Матір» Юрія Клена, «Скорбна Мати» Павла Тичини та багато ін.).

Про неминучу страту Христа, а також про біль та розпач, які завдасть ця подія Божій Матері, розповідається майже в усіх апокрифах про земне життя Божої Матері. Перед Народженням Марії про появу у світі жінки, що стане матір'ю розп'ятого Сина Божого, світові сповістили пророки, мудрі Сивіли. Про страждання, які випадуть на долю Сина, Марія вперше довідується від Симеона Богопріймця, і ці знання супроводжують її упродовж усього життя. В есхатологічному «Сні Богородиці» Божа Матір у сні бачить Сина, якого катують жиди.

Словесна й іконографічна традиція відображення найбільш драматичних подій земного буття Богородиці сягає доби Середньовіччя. Саме тоді були створені апокрифічні історії про найбільш радісні або трагічні та скорботні події у житті Божої Матері (було їх п'ять, сім або дев'ять – т. зв. «скорбні п'ятериці» – частина католицького «Розарію»). Кожне з перелічених чисел у народній культурі різних народів має особливе значення – пов'язані зі святістю, довколишньою гармонією, довершеністю небесного Творця [31: 38, 122, 143]. Наприклад, в апокрифі з рукопису Павла Кизикевича (1720 р.) їх п'ять. Про них усім людям розповідає сама Божа Матір. Першого переживання зазнала Богородиця тоді, коли від пророка Симеона довідалася про майбутню долю Ісуса Христа. Друге переживання Матері – коли три дні розшукувала Сина в Єрусалимі. Три інші стосуються «пасійного» періоду життя: страждала Божа Матір, коли жиди ввіймали Сина і три дні вона не могла Його бачити; коли Христа розп'яли поміж розбійниками; коли Його поклали до гробу [2: 46–47]. Як бачимо, шлях терпінь і переживань Божої Матері розпочався ще задовго до народження Ісуса Христа, а кульмінацією страждань Богородиці стало приготування та здійснення страти її Сина.

Про страждання, біль і муки, що випадуть на її долю та долю її Сина, Богородиця довідується від первосвященника Симеона. Він розповів Марії про нелегкі випробування, які випадуть на долю Божого Сина [2: 136–137]. Симеон Праведний пророкував, що біль від страждань Ісуса Христа, як меч, мав пронизати душу Пречистої Диви [11: арк. 12].

Про переживання Божої Матері, зумовлені стратою Ісуса Христа, йдеться і в есхатологічному апокрифі «Сон Богородиці». На Оливній горі Божій Матері наснився сон, в якому вона побачила муки Сина. На думку М. Зовчак, емоційні переживання Богородиці в цьому сюжеті нагадують психологічний стан Божої Матері під час пошуку Ісуса Христа у відповідних сюжетах: «Всі ці твори (зокрема і «Сон Богородиці») споріднені за настроєм і формою, описують муку Ісуса, бачену очами Ма-

рії, і містять звороти, спільні з апокрифічним плачем Божої Матері під хрестом» [35: 287]. Варто зазначити, що мотив страждання та плачу згаданого апокрифу вплинув на формування народної назви лікарської рослини *Delphinium elatum* L. – «Сон Пресвятої Богородиці». Цією травою лікували безнадійно хворих. Вірили, хворий обов'язково вилікується, якщо після вживання настоянки на цій рослині спатиме спокійно. Якщо ж не йтиме здоровий сон, хворий помре [16: 52].

Отже, співтерпіння та співпереживання Богородиці разом із Ісусом Христом стало символічною ланкою, що поєднує всі перелічені апокрифічні сюжети.

Згідно з *апокрифами*, із Ісусом Марія прожила всі 33 роки. Кульмінаційними подіями не лише в житті Божої Матері, а й усього людства стала зрада одного з учнів Ісуса Христа, несправедливе засудження на смерть Божого Сина та здійснення цього страшного вироку. Апокрифи наближено до канонічного Євангелія, у відповідній послідовності передають усі події, пов'язані з цим періодом життя Ісуса Христа та Матері Божої.

По-особливому історія про зраду Юди представлена в *народних апокрифічних колядках*. Зрадником Божого Сина в колядкових сюжетах стає Місяць. Цей мотив, наголошував О. Потебня, нагадує литовську легенду про те, як Місяць зрадив Сонце [25: 747]. Змішування язичницьких (міфологічних) та християнських (біблійних) образів надає специфічного колориту цьому сюжетові. Так, спочатку Богородиця виявляє довіру до Місяця і доручає йому заховати від ворогів свого Сина. Але на вимогу жидів Місяць віддає Господа ворогам, які й розп'яли Христа на горі:

Стали Жиди сь книгъ читати,
Мусівъ Місяць Христа дати.
Ти місяцю, ти ізмінний,
Даеш Христа на невірних [17: 78].

Невипадковість такого зображення Місяця доводить символічне значення згаданого образу в християнстві. В іконографії, наприклад, образ півмісяця, що знаходиться під ногами Богородиці, може символізувати перемогу християнства над язичництвом [4: 129]. Можливо, з такими уявленнями пов'язане негативне, вороже зображення Місяця у згаданому колядковому сюжеті. Аналогічного значення ворога-зрадника образ Місяця набуває і в історичних піснях, наприклад, у пісні про гетьмана Івана Мазепу:

Спинився гетьман відпочити й на мить
На дальній могилі край степу.
О місяцю, зраднику, згинь, не світи,
З-за хмар не дивись на Мазепу.

До страсних колядкових сюжетів належить частина з тих, які розповідають про те, як Богородиця розшукувала Христа. Змішування різних мотивів із подібним ідейним наповненням – характерна ознака творів народного християнства. Мотив пошуку Сина Божого в колядках передуює опису страждань Ісуса Христа на хресті. Про місцезнаходження Ісуса Божа Матір запитує в астральних світил, у колядників-«старих людей», «пахоліків» [17: 55, 56–57; 9: арк. 21]. З воску, дарунку за вдале щедрування, Богородиця зробила свічку, з якою прийшла до Господа. Бог розповів:

Ой я видів, ой я бачив на Ярдани
Твого сина ангелика.
Там воду світили, ангелика обступили
І ангелика йа втопили [17: 55].

Особливістю цитованої колядки є те, що Христа стратили («втопили») на місці Його хрещення – в річці «Ярдани». Можливо, саме так у фольклорному творі збереглися архаїчні елементи уявлень про циклічність часу. Початок і кінець перебування Ісуса Христа на землі локалізовано саме у водах ріки, у якій хрестився Син Божий. Розгортання сюжету залежить від відповідей співрозмовників Божої Матері. У більшості колядок Богородиця знаходить Сина на хресті.

Заслугують на увагу колядки, в яких Божій Матері розшукувати Ісуса Христа допомагає Зірка. Вона вказує Матері справжнє місцезнаходження Христа:

А на той горі три деревини,
А на тим дереві крести роблено,
Крести роблено, Христа мучено [22: 46].

Згадка про хрест у цих колядках, на думку О. Потєбні, споріднює згаданий мотив із історією знаходження хреста, на якому був розп'ятий Син Божий. У такому колядковому сюжеті Богородиця символічно ототожнюється зі святою Єленою [25: 755–756]. Заслугує на увагу сюжет, в якому «Синоїка свого» розшукує не Богородиця, а свята Олена – хресна матір Ісуса Христа у колядковій розповіді. За допомогою в пошуках Христа вона звертається до «світлого сонейка» [22 46].

Іноді Зірка, колядники чи «пахолики» повідомляють Божій Матері, що Христос служить Службу Божу в храмі, у монастирі. Опис зовнішності Ісуса відповідає виглядові священика [22: 24]. Згідно з апокрифами, які опублікував М. Тіхонравов, наголошував О. Потєбня, Христа призначили одним із дванадцяти чи сорока ієреїв Єрусалимського храму. Напевно, у такий спосіб у народній уяві трансформовано розповідь зі Святого Письма про дванадцятилітнього Христа у храмі.

Символічне очищення душі і тіла Ісуса Христа у водах Дунаю, що стало приготуванням до майбутніх випробувань, зустрічаємо в іншому колядковому сюжеті. Богородиця зустріла свого Сина біля ріки.

Образ Богородиці, що «ходить по полю» і розпитує всіх зустрічних про місце перебування Ісуса Христа [17: 110], нагадує образ Божої Матері з есхатологічного апокрифу «Ходіння Богородиці по муках». У цьому творі оглянути пекельні муки грішників Богородиці допоміг ангел. Божа Матір глибоко переживає страждання та біль померлих грішників.

Колядковий мотив про те, що Богородиця шукає Сина, присутній також у духовних страсних віршах. За вказівкою «святого Яна» Божа Матір знаходить Христа в «Пілатовому дворі» [12: 158–159].

Перебуваючи на хресті, згідно з Євангелієм (Ін. 19, 25–27) та апокрифами, Ісус Христос доручив доглядати свою Матір апостолові Іоану (в апокрифі – Богослову) [3: 82]. Про те, що після смерті Христа Богородиця стала матір'ю апостола Іоана, який «за матку ея примаєть», згадується і в духовних піснях. За однією з версій, Ісус Христос віддав Богородицю під опіку Богу Отцю [12: 37, 41].

Драматизмом наповнені апокрифічні тексти про страждання Божої Матері біля розп'ятого Христа. Це своєрідний плач-сповідь Матері за Сином. Один із перших відомих апокрифів з описом страждань Божої Матері – ефіопське т. зв. «Євангеліє Гамаліїла» з VI ст. (про час виникнення твору згадує Роман Медіоланський [29: 668]). Текст цього апокрифу про страждання Богородиці переповнений експресією та містить основні стилістичні компоненти опису психологічного стану Богородиці біля хреста, характерні для всіх страсних апокрифічних творів: плач, сльози Матері, її звертання до Сина, до ворогів, нарікання, прагнення змінити що-небудь, донести до всіх сенс страждань Ісуса Христа. За спостереженням Василя Щурата, з таких елементів складається і найдавніший в Україні «Плач Богородиці» (зафіксований у XII ст.) в опрацюванні Кирила Туровського [28].

Пасійний уривок ефіопського євангелія та інших апокрифічних страсних сюжетів складається з кількох важливих мотивів. Дослідник українських голосінь Іларіон Свенціцький через мотивну структуру плачів Божої Матері, поширених в Україні, намагався з'ясувати обсяг впливу на церковну традицію народної, зокрема похоронних голосінь, що стало одним із аспектів його дослідження фольклорних джерел у церковній богородичній поезії [26, с. 10 – 26]. На думку дослідника, вісім із двадцяти виокремлених у плачах мотивів, є виключно богородичними. Всі інші мотиви походять з народних голосінь. Узагальнення наукових досліджень попередників, зокрема доробку І. Свенціцького, аналіз творів пасійної тематики доводять доцільність розгляду таких богородичних страсних мотивів:

1. Мотив «*Душевні та тілесні страждання Богородиці*».

Біль Матері Божої в апокрифічних творах передано через докладний опис її зовнішності, поведінки біля хреста, а також плачу. Страждання Божої Матері, що вилилися у сльозах, тривають від моменту, коли Вона побачила Сина з хрестом, спостерігала за Його муками на хресті та повільною смертю, аж до поховання Ісуса Христа (плач Божої Матері за померлим Ісусом).

Богородиця неодноразово мліє під хрестом, падає до землі, зрештою, сама допомагає нести Синові хрест на Голгофу [6: арк. 177]. Про це описано в найдавнішому пасійному апокрифі – в уже згаданому вище ефіопському євангелії: «...Коли Ісус Христос ішов на Голгофу, Його Матір в товаристві Марії Магдалини, апостола Іоана та інших жінок була неподалік і саме тоді запитала в Іоана: «Де Син мій?» Він відповів: «Бачиш того, хто на голові має тернову корону і зв'язані руки?» Коли Матір Божа почувала це і побачила свого Сина, одразу зімліла і впала на землю, і деякий час так лежала... Коли жінка отямилася, то закричала: «Боже мій! Сину мій! Як я зможу стерпіти тебе страждуючого?» Промовивши це, почала роздирати своє обличчя нігтями і бити себе в груди... Як левиця з поля бігла і рвала на собі шати Марія. До жидів промовляла: «Зробіть мені місце, щоб я могла підійти і обійняти за шию свого Ягнятка, щоб я оплакувала наймилішого Сина, ягнятко моєї душі, зробіть мені місце, щоб я змогла підійти ближче до галузки, вигодуваної молоком моїх грудей». Б'ючи себе в груди, кричала: «О біда, найсолодший мій сину, світло моїх очей, як я перенесу споглядання Тебе на хресті? О біда, чи ж такою повинна бути добра новина Гавриїла? Всі оплакуйте мою душу, перейняту болем, бо бачу я найсолодшого Сина свого, веденого як ягня без вини на розпінання, як злочинця зі зв'язаними руками» [29: 668].

Експресивність та реалізм опису страждань Матері Божої передано в апокрифі XV ст.: «Разом з Марією Магдалиною Божа Матір побачила Христа, що ніс хрест. Марія зімліла, а прийшовши до тями, наздогнала сина і ніжно його обняла. Христос втішав її. Після цього вона пішла за процесією на Голгофу. Там, коли роздягнули Христа, вона через Марію Магдалину дала одному з виконавців страти шматок тканини, щоб огорнути бедра Христа. Не могла вона досягти до Христа, але приклала щоку до хреста і цілувала кров, що стікала вниз» [15: 53]. Божа Матір була присутня під час зняття тіла Спасителя з хреста, поховання Його.

Плач Божої Матері під хрестом найбільш виразно та докладно опоетизовано в українських духовних піснеспівах – у страсних піснях:

Матка сіце вопіяше,
Непрестано рьдаше,
Глас жалосны испущаше [12: 31].

Матка серьдечне плакала,
Коло Христа умлівала [12: 36, 39–40].

Змалювання жалю Божої Матері, зумовленого смертю Сина на хресті, в українських духовних віршах схоже до поетичного висловлювання голосільниць у відпо-

відному фольклорному жанрі. Сповідь-плач Богородиці під Хрестом (виклад від першої особи однини) в окремих зразках стає основою пісенного тексту:

На рукахъ сина як сонце держала:
Не такій єс быть, колим тя повивала.
А тепер тіло святоє зранили,
И кров святую з тебе випустили [12: 37].

Ахъ я смутна матка того сина маю,
С котримъ во великимъ жалю днесъ ся розлучаю [12: 155-156].

Безмірність страждання Богородиці у духовних віршах передано за допомогою гіперболи: «Панінка Марія *стократ раз зомліла*» [12: 41], фразеологізму «*ламала матка свои руци*» [12: 157-158] чи паралелізму «*всі пташкове жалосні співають, а Божая Мати от жалю умираєть*» [12: 167-168].

Максимально наближені за стилістикою до духовних пісень *апокрифічні* колядки з пасійними мотивами, які теж підтверджують, що справжнім випробуванням у житті Богородиці стала її «участь» у сходженні Божого Сина на Голгофу страждань і терпінь. Одна колядка розпочинається описом Тайної Вечері. Надзвичайно легко і плавно вплітаються у сюжетне полотно інші мотиви – зрада Юди, помста жидів, несправедливий суд Пилата [17: 85, 90, 96]. Переслідування Христа ворогами під час втечі Святої Родини до Єгипту, зрада Місяця-Юди стали причиною страти Ісуса Христа. Плач Богородиці, що намагається вберегти Сина від злого Ірода, такий же трагічний, як і її плач під хрестом:

Не плач, не плач, Діва Марія,
Та й по чадові своєму.
– Як же мені не плакати, я ж печальна мати,
Я ж бо печальна мати, мушу плакати, ридати [8: арк. 153-154].

Прагнення Богородиці побачити Сина приводить її до хреста, біля якого розгортається психологічна драма страждань Матері. Докладний опис мук розп'ятого Христа дає змогу кожній людині зрозуміти розпач та біль самої Матері:

Невірнії Жиди мене мучили,
Мене мучили, на муки брали,
Терновий вінець на голову клали.
Гей клали, клали, тай потискали,
В тернову постіль спати ложели,
Гей ожиною вперізували,
З постелі брали, навхрест розпели,
Вбили я в ручки залізні цвички,
Вбили я в ручки, вбили я в ніжки [17: 85].

Колядки засвідчують постійну присутність Божої Матері біля Христа:

Матка его біля него,
Кричит, плаче, жалує го,
Кричит, плаче, ламле руці [22: 96].

Психологізм колядки підсилює образ чорного ворона, що прилітає до розп'ятого Ісуса Христа, щоб випити Його кров. Побачивши це, Богородиця «розболіла» [17: 91].

За сюжетом страсної пісні, тіло Христа, яке зняли з місця страти, Йосиф із Никодимом дали «на руки» Богородиці [17: 41]. Згідно з народною легендою із

Жовківщини, Богородиця подарувала жидам курку і писанку, аби ті дозволили їй зняти з хреста тіло Сина [18: 182].

Народні колядки також змальовують страждання Богородиці біля гробу Христа:

Божа Мати прилинула,
На гріб впала, заплакала [17: 91].

Найщирішим виявом душі людини є її сльози. Сльози Богородиці належать до найпопулярніших образів усної народної творчості.

Низка українських *народних легенд* розповідає про чудесне перетворення сліз Божої Матері, пролитих під хрестом. В одній легенді сльози перетворилися на справжні перлини. У такий спосіб народна уява пояснювала цінність перлин. Оскільки *«сліз тих не так багато, тому правдивих перл тепер мало та й тому вони такі дорогі»* [10: 116].

В іншій легенді сльози Діви Марії стали росою. Чиста цілюща прозора трав'яна краплина в народній етіології пов'язується зі сльозою Богородиці. Кожного ранку сонце збирає росу з землі, ховає її в золоту скриню: *«Колись визбирає сонечко всі сльози Матінки Божої із землі, покладає їх до скрині, тогди горе буде людям!»* [20: 159]. Про плоди круглого перцю, що виникли зі сліз Матері, розповідає ще один варіант [14: 173]. Адже пекучими та гіркими були сльози, пролиті Матір'ю під хрестом із розп'ятим Сином. Сльози котяться, як горох – кажуть у народі про нестримний плач. Молодиці не повинні їсти горох натще, аби не наврочити собі гірке подружнє життя. Саме ця рослина стала символом сліз та провісником нещастя або біди у народі [24: 5]. Згідно ще з однією українською народною легендою, горох вродив на місці, де були пролиті сльози Божої Матері. Богородиця ішла за Сином на Голгофу через поле і гірко ридала. Здивувався селянин, який після того вийшов в поле орати – все поле було вкрите камінням, на яке спочатку перетворилися сльози Матері Божої. Налякався орач, що нічого не вродить на такому полі, і відразу почав молитися, в усьому покладаючись на Господа. Вранці поле рясно завололося пшеницею, а замість каміння виріс горох [6: арк. 29–30]. У багатьох слов'янських народів окремі види квіткових рослин названі «Сльозами Божої Матері» [16: 94–96; 34: 427] (у такий спосіб підсилюється краса та неповторність цвіту-сліз Богородиці).

Сербська легенда зі сльозами Пречистої Діви Марії пов'язує появу бджіл [13: 398]. Варто зазначити, що в народній традиції (зокрема, у бджолярських обрядах, замовляннях) бджола часто символічно ототожнюється з Богородицею, бо, як і Діва Марія, наділена чистотою, цнотливістю та святістю. Божу Матір вважають покровителькою бджолярства та бджолярів [13: 398–399]. Згідно з румунськими народними віруваннями, сльози Богородиці стали золотими яблуками, миром або волошками. Сльози були *«гарячі, як вогонь, і де падала сльоза, там тріскала земля на чотири частини»* [27 38].

Божа Матір, за народними віруваннями, започаткувала великодній звичай виготовляти писанки: *«Пречиста Діва писала писанки цілу ніч без місяця і без свічки, і рано несла до Пилата викупити Ісуса Христа. Однак по дорозі дізналася, що Ісус уже вбитий, та й упала, а писанки розкотилися по всьому світу»* [18: 182]. Перші яйця Богородиця розписувала для малого Ісуса, який полюбляв ними гратися. На писанки перетворилися сльози Богородиці, пролиті під хрестом. Інша легенда розповідає: *«Як Христа взяли на муки, Мати Божа писала їх поночі, але писанки виходили дуже гарні, бо Мати Божа, пишучи їх, плакала, сльози її котилися з очей, і де слізка на писанку капнула, там зробилася цяточка, тому-то і досі на писанках мистці ставлять цяточки»* [21: 31]. Знаком Воскресіння Божого Сина стали писанки, які Богородиця подарувала жидам [10: 117–118]. У цих легендах сльози Божої Матері – символ страждання та мук

розіп'ятого Христа. Постійним нагадуванням про це християнам стали візерунки на великодніх яйцях. Згідно з румунськими народними легендами, на писанки перетворилося каміння, яке жиди кидали біля Голгофи в Богоматір [27: 38].

Наділення Богородиці рисами звичайної людини (десакралізація образу), що сумнівається, вагається, – одна з характерних рис апокрифотворення. Ілюстрацією цього є народна легенда, поширена і в Україні, і в Білорусії [5: 147]. Згідно з легендою, коли Богородиця стояла під хрестом і плакала, ангел попросив її не плакати і повідомив їй, що Ісус Христос воскресне. Богородиця не повірила і промовила: «Якщо мій Син воскресне, то нехай ця риба жарена на блюді затріпочеться і побіжить до моря, а також цей півень жарений нехай крилами затріпоче і закукурікає». Так і сталося: риба та півень ожили. Лише диво розсіяло сумніви матері [7: арк. 12–13]. Подібну легенду про те, як Богородиця оживила рибу, занотував Митрофан Дикарев: три дні після смерті Сина Божа Матір нічого не їла. Коли ж нарешті скуштувала рибу (риба – символічне уособлення Сина Божого), пошкодувала про це і вирішила її оживити. З того часу в морі плаває риба без боку, який «Мати Божа виїла» [24: 39].

Мотив страждання Богородиці від споглядання мук розіп'ятого Христа наявний і в «Пасійних» іконах [30: 157; 23: 202]. З XIII ст. походить іконографічне зображення сцени оплакування «Не ридай мене, Мати». Богородиця з невимовним жалем прихляє до себе померлого, щойно знятого з хреста Ісуса Христа [30: 139]. На Охтирській іконі XVIII–XIX ст. Богородиця з молитовно складеними руками та з невимовним болем на обличчі схилена у бік Голгофи з розіп'ятим Ісусом Христом [30: 9–10].

Не можна оминати увагою цікаве іконографічне вирішення головної місії Ісуса Христа та участі в цьому Діви Марії на іконі XIV ст. під назвою «Око, що не спить». На горі зображено зняте з хреста тіло Ісуса Христа. Над Ісусом ангел тримає в руках предмети знуцання над Сином Божим – спис, губку, цвяхи. Біля підніжжя гори з обох боків зображено схилену постать Богородиці та архангела Гавриїла [30: 148]. На образі «Страсті Господні. Розп'яття» (XV ст.) (збірка Національного музею імені Андрія Шептицького у Львові) привертає увагу постать Богородиці в сльозах біля хреста. Її намагається втішити апостол Іоан. Емоційністю вражає ікона «Покладення в труну й оплакування» (XV ст.), що зберігається в тому ж музеї. Богородиця стоїть схилена над головою мертвого Сина [23: 198]. Погляд Матері, повний жалю та горя вражає на іконі того ж періоду з колекції Третьяковської галереї (м. Москва). Христос лежить мертвий, до його лику припала Божа Матір. Позаду стоять жінки мироносиці, апостол Іоан та св. Йосиф. Вони схилилися над покійним [1: 140]. Заслугує на увагу ікона західноєвропейського походження «Богородиця зі сімома мечами», «Пом'якшення злих серць» або «Пророцтво Симеона». Богородицю пронизують сім мечів – три з одного боку, чотири з іншого – символічне відображення її земних страждань [30: 243–245]. Варто зазначити, що з XVIII ст. існує ікона, у якій акцентується увага не на земних стражданнях Діви Марії, а на її щасливих хвилинах. Появу ікони «Сім радощів» пов'язують із відповідною проповіддю ігумена Іоанікія (Галятовського) [30: 188]. Символічне зображення пророцтва Симеона (горе мечем пронизує серце Діви Марії) бачимо на Васильківській «Багатостраждальній» іконі [30: 228–229].

2. Мотив «Діалог (розмова) Божої Матері з Сином».

Божа Матір, жінка, не може перенести споглядання смерті свого сина. Вона усвідомлює несправедливість людського вироку, тому й не приймає його. Про це йдеться в усіх аналізованих апокрифічних творах. Виявом материнських почуттів Діви Марії є її звертання до Ісуса Христа – молитовні прохання не брати на себе муки за гріхи цього світу: «Милий Сину, зглянься на те, що я тебе одного маю, а також на те, що цей біль я не можу знести... Обіцяв, що будеш біля мене, а сьогодні мене одною хочеш залишити у великій горі... Мій милий Сину, прошу тебе, щоб ти спочатку мене уморив, ніж

себе, бо як споглядатиму твої муки, то моє серце розірветься в мені» [32: 283]. Ісус Христос часто заспокоює свою Матір, нагадуючи їй про своє Воскресіння [6: арк. 2].

Аналогічні звернення Матері до Сина описані в *духовних піснеспівах*:

Горе мні, сину наймильніший,
Ісусе мои нетлінный,
Нынї тебе оглядаю,
Умершого умліваю [12: 31].

Діалог Марії з Сином зустрічаємо і в *народних колядках*:

– Ой Сину мій, дорогий,
Чом до мене не говориш?
І сліз моїх не утішаєш?
– Маги моя, Марія!
Я не навик помираю,
Я за віру страсть приймаю! [9: арк. 15–16].

У народній колядці Божа Матір не може дивитися на чорного ворона, що прилітає до розп'ятого Ісуса Христа, щоб випити його кров. Побачивши страждання Матері, Ісус звертається до Святого Петра з проханням «розмовити» Матір [17: 91].

3. Мотив «*Нарікання Божої Матері*».

Милосердна та всепрощаюча Богородиця, до якої з різними проханнями звертаються грішні люди, в уснословесних творах постає, передусім, як Матір Ісуса Христа. Тому невимовний біль, страждання, про які йдеться у згаданих творах, часто переплітаються з гнівом Божої Матері на «невдячних» людей, які й спричинили страждання Ісуса Христа [12: 174–175]. Божа Матір нарікає передовсім на жидів. Цей мотив представлено і в ефіопському євангелії: «*Вона продовжувала кричати: «Куди поділися всі добродійства, які вчинив ти в Юдеї? Що поганого Ти вчинив Жидам?.. Оплакую Тебе, Сину, бо несправедливо терпиш, бо страшні жиди видали Тебе на гірку смерть. Де ж є твої учні, що хвалилися, що помруть з Тобою? Де поділися ті, котрих Ти оздоровив? Чому не знайшлося нікого, хто б міг допомогти Тобі?»* [29: 668].

Нарікає Божа Матір не лише на людей, що здійснили несправедливий вирок, а й на всіх, хто залишився байдужим до страти, кого не було поруч, на людей, які могли би запобігти цьому. У колядковому плачі-сповіді біля хреста Богородиця засуджує вчинок Юди. Інтенсивність гніву Богородиці в уснословесних творах зростає – свідчення десакралізації образу, переважання в ньому людських рис, що характерне для апокрифотворення. В одній народній легенді Богородиця проклинає ворогів: «*Бодай вас, враги мої, щоб мої сльози вас побили, щоб ви й покамяніли, що ви мого сина згубили*» [6: арк. 29–30].

З іншого боку, Божа Матір розуміє невідворотність того, що сталося. Докір із вуст страждальної Матері – «*чи ж такою повинна бути добра новина Гавриїла?*» – свідчення несприйняття материнським серцем цього випробування, про яке вона знала все своє свідоме життя. У польському «Роздумі Перемишльському» докладно змальовано стан Матері Божої під час споглядання мук Сина. Коли Марія дізналася про страждання Ісуса Христа, із плачем та докором звернулася до архангела Гавриїла: «*О Гавриїле, ангеле, чи пам'ятаєш ти, що колись, коли благовістив мені вістку про народження Сина,, тоді обіцяв мені велику радість..., а сьогодні я переповнена сумтком та болем*». На це ангел відповів: «*Ти є повна любові, але твоя любов зазнала великих жалів. Бог з тобою завжди, тому не сумуй, небесна царице*» [32: 279].

У своїх стражданнях, згідно з апокрифами, Богородиця не звинувачує Бога.

4. Мотив «*Співпереживання*».

Важливим елементом опису страждань Матері є готовність розділити біль Сина або зайняти його місце.

Богородиця усвідомлює свою безпорадність та неможливість що-небудь змінити, але все ж намагається полегшити страждання Сина.

Так описано про це в народній колядці:

Стоїть мати фрасоблива,
 Стоїть під ним ледво жива,
 Ей си́ну мій возлюблений,
 Серце сь мому ест болестний,
 Коби я тя могла зняти,
 Могла бим тя врятувати [17: 85].

Заслуговує на увагу монолог Божої Матері з апокрифічного ефіопського євангелія. Богородиця звертається до хреста, аби той схилився і в такий спосіб Матір змогла обійняти Сина. Усвідомити безмірність такого горя та зрозуміти міру відчаю страждальної матері дає змогу її звернення до хреста – найстрашнішого знаряддя та місця страти Ісуса Христа, що став згодом символом муки, терпіння, християнства. У словах відображено бажання Богородиці розділити біль Сина: *«Нахилися, хресте, так, щоб могла обійняти і поцілувати свого Сина, якого вигодувала своїми грудьми в незвичний спосіб, бо ж не знала я чоловіка. Нахилися, хресте, бо хочу в обіймах стиснути Сина! Нахилися, хресте, щоб я, його матір, могла з'єднатися з Сином»* [29: 668].

Смерть Божого Сина на Голгофі – особливе випробування у житті Богородиці, кульмінація її людських переживань, на тлі яких розгортається внутрішній конфлікт героїні – як людина і матір Діва Марія не може сприйняти цього горя (звідси її нарікання), але як Божа обраниця переборює його у собі.

Зображення страждальної Матері, її невимовного горя – один з найпоширеніших сюжетів у світовому та українському словесному й образотворчому мистецтві, основою для якого стала апокрифіка. Традиція словесного опису зовнішніх ознак вираження болю героїні – його ПЛАЧУ, голосіння (у західній традиції – ЖАЛІВ), сягає епохи Стародавнього світу. У найраніших зафіксованих епічних творах різних народів («Пісня про Гільгамеша» (шумерська пісня), «Іліада», «Одісея» (давньогрецькі твори)) зображено плач героїв за кимось із померлих. Чимало плачів змальовано у Старому Заповіті святого Письма (наприклад, вражає експресією плач Якова за сином Йосифом, якого, за словами братів, роздерли звірі; плач пророка Єремії та ін.). Новозаповітний плач Богородиці та його інтерпретація в українському народному християнстві не лише засвідчує тяглість словесної традиції, а слугує своєрідним містком для продукування, розвитку цієї теми на наступних етапах формування світового мистецтва. Утворення плачів на східнослов'янських теренах слід розглядати виключно у контексті взаємодії східної (грецької) та західної (латинсько-польської) традиції. Саме такі риси обох традицій увібрав у себе український богородичний пасійний сюжет.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алпатов М. Древнерусская иконопись. – Москва : Искусство, 1974. – 331 с.
2. Апокрифи і легенди з українських рукописів / Збір., упор. і пояснив др. І. Франко. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т II. Апокрифи новозавітні. А. Апокрифічні євангелія / Репринт видання 1899 року. – 2006. – LXXVIII, 444 с.
3. Апокрифи і легенди з українських рукописів / Збір., упор. і пояснив др. І. Франко. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т III. Апокрифи новозавітні. Б. Апокрифічні діяння апостолів / Репринт видання 1902 року. – 2006. – LXVIII, 362 с.
4. Апостолос-Каппадона Д. Словарь христианского искусства. – Челябинск: Урал ЛТД, 2000. – 272 с.
5. Белова О. Библиейские сюжеты в восточнославянских легендах // Восточнославянский этнолингвистический сборник: Исследования и материалы. – Москва: Индрик, 2001. – С. 118–150.

6. Відділ рукописів Архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського НАНУ. Фонд 11-4/611 (П. Д. Мартинович. Мотрона Бондаренчиха Гнатика с. Кам'янки. 1890 – 1900). – 190 арк.
7. Відділ рукописів Архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського НАНУ. Фонд 11-4/630 (П. Д. Мартинович. Василиса Кунічих Дмитрика з Зачепилівки... 1891 – 1899). – 23 арк.
8. Відділ рукописів Архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського НАНУ. Фонд 15-3/166 (В. Кравченко. Фольклорні матеріали зап. Паламарецька Х., Мощенко А., Шаревського П. 1901 – 1902 рр.). – 146 арк.
9. Відділ рукописів Архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М. Т. Рильського НАНУ. Фонд 4/145 (Я. П. Новицький. Колядки, щедрівки). – 45 арк.
10. Галицько-руські народні легенди / Зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1902. – Т. ХІІ. – 215 с.
11. *Галятівський Іоанікій*. Небо Новое. – Львів: Друкарня М. Сльозки, 1665. – 125 арк.
12. *Гнатюк В.* Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Угроруські духовні вірші. – Нови Сад, 1985. – 272 с.
13. *Гура А.* Пчела // Славянская мифология: Энциклопедический словарь. – Москва: Международные отношения, 2002. – С. 397–399.
14. Казки, прислів'я і т. п., записані І. Манжуною. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 239 с.
15. *Кирпичников А.* Сказания о житии Девы Марии и их выражение в средневековом искусстве / А. Кирпичников // Журнал Министерства народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1883. – Ч. ССХХVIII. – С. 16–66.
16. *Колосова В.* Лексика и символика славянской народной ботаники. Этнолингвистический аспект. – Москва: Индрик, 2009. – 351 с.
17. Колядки і щедрівки / Зібр. В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Львів, 1914. – Т. XXXV. – 269 с.
18. *Кордуба М.* Писанки на Галицькій Волині // Матеріали до українсько-руської етнології / [вид. Етнографічної Комісії за ред. Хв. Вовка]. – Львів: Друк. НТШ, 1899. – Т. I. – С. 169–210.
19. *Крекотень В.* Оповідання Антонія Радивилівського. З історії української новелістики ХVII ст. – Київ, 1983. – 408 с.
20. *Лепкій Д.* Вода в лодової вірі // Зоря: Письмо літературно-наукове для руских родинь. – Львів, 1888. – № 9. – С. 159–160.
21. *Манько В.* Українська народна писанка. – Львів: Свічадо, 2001. – 48 с.
22. Народные песни Галицкой и Угорской Руси / Собр. Я. Ф. Головацким. – Москва: Общество истории и древн. рос. при Моск. ун-те, 1878. – Ч. 2. Обрядные песни. – 841 с.
23. *Овсійчук В.* Українське малярство Х – ХVIII ст. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1996. – 480 с.
24. Посмертні писання Митрофана Дикарева з поля фольклору й мітології // Збірник фільологічної секції Наукового товариства імені Шевченка. – Львів: Друк. НТШ, 1903. – Т. IV. – 258 с.
25. *Потебня А.* Объяснения малорусских и сродных народных песен. – Варшава: Тип. Земкевича и Новаковского, 1883. – Т. II : Колядки и щедровки. – 1887. – 809 с.
26. *Свенціцький І.* Похоронне голосіння і церковно-релігійна поезія // ЗНТШ. – Львів, 1910. – Т. ХСІІІ. – С. 32–53 ; Т. ХСІV. – С. 5–39.
27. *Чебан С.* Румынские легенды о Богородице // Этнографические обозрения. – 1911. – № 3–4. – С. 1–57.
28. *Щурат В.* Найстарша лірика в українській літературі // Щурат В. Літературні начерки. – Львів, 1913. – С. 85–87.
29. *Apokryfy Nowego Testamentu: Ewangelie apokryficzne / Pod red. ks. Marka Starowiejskiego.* – Kraków: WAM, 2003. – Cz. 1–2. – 960 s.
30. *Charkiewicz J.* Tobą raduje się całe stworzenie : Ikonografia Matki Bożej w Prawosławiu / Jarosław Charkiewicz. – Warszawa: Warszawska Metropolia Prawosławna, 2007. – 268 s.
31. *Herder.* Leksykon symboli. – Warszawa: ROK Corporation SA, 1992. – 198 s.
32. *Rozmyślanie o Żywocie Pana Jezusa z rękopisu greckokatolickiej kapituły Przemyskiej.* – Kraków, 1907. – 484 s.
33. *Zota A.* Pieśni polskie Wielkopostne. Międzynarodowa szkoła muzyki tradycyjnej. – Lublin: Fundacja Muzyka kresów, 2003. – CD-ROM.
34. *Zowczak M.* Biblia ludowa. Interpretacje wątków biblijnych w kulturze ludowej. – Wrocław: FUNNA, 2000. – 528 s.

Image of Holy Mother in Ukrainian Apocrypha on Holy Passions

Iryna KMET

The article analyzes specificities of interpretation of the «Passion» plot in the Ukrainian apocrypha and apocryphic oral lore (legends, carols, spiritual songs). The motif of lament and sufferings of Mother of God is implemented in the mentioned genres primarily in descriptions of internal condition of Mother of God, her perception of reality and dialogues with the crucified Son. Ukrainian «Passion» plot is analyzed in the context of cooperation of Eastern (Greek) and Western (Latin-Polish) traditions. The scholar believes that depicted sufferings of Mother of God, of her unspeakable sorrow are one of the most wide-spread plots in world and Ukrainian literature and art, and the foundation thereto is apocryphics.

Key words: folk Christianity, Mother of God, «Passion» plot, laments, apocrypha, apocryphic pieces in oral lore.

Образ Божьей Матери в пассивных сюжетах украинской апокрифики

Ирина КМЕТЬ

В статье рассмотрены особенности интерпретации пассивного сюжета в украинских апокрифах и апокрифических произведениях устной народной словесности (легендах, колядках, духовных песнях). Мотив плача и страдания Божьей Матери в упомянутых произведениях реализуется, прежде всего, при описании внутреннего состояния Богородицы, ее восприятия действительности, в диалогах с распятым Сыном. Украинский богородичный пассивный сюжет рассмотрен в контексте взаимодействия восточной (греческой) и западной (латинско-польской) традиции. По мнению исследовательницы, изображения страдающей Божьей Матери, ее невыразимого горя – один из самых распространенных сюжетов в мировом и украинском словесном и изобразительном искусстве, основой для которого стала апокрифика.

Ключевые слова: народное христианство, Дева Мария, пассивный сюжет, плачи, апокриф, апокрифические произведения устной словесности.

Стаття надійшла до редколегії 18.04.2011

Прийнята до друку 20.05.2011

Нові книги

Тиховська О. Українська народна чарівна казка: психоаналітичний аспект. Монографія. – Ужгород: Гражда, 2011. – 256 с.

У монографії вперше в українській фольклористичній проаналізовану семантику персонажів чарівної казки у психоаналітичному аспекті. Розглянуто особливості об'єктивації архетипів «Аніма», «Анімус», «Самість», «Мудрий старий (Стара)», «Дух», «Тінь» у сюжеті казки. Герої потраповано як об'єктивовані архетипи колективного несвідомого, а сюжети казок – як метафоричні сценарії вікових ініціацій чоловіка (у «чоловічих» казках) або жінки (у «жіночих» казках). Із використанням положень психоаналізу З. Фрейда та К. -Г. Юнга висвітлено історію людської душі, яка в чарівних казках прихована під системою архетипних образів, мотивів, символів. Систему персонажів розглянуто як нерозривну єдність об'єктивованих архетипів, які у процесі взаємодії створюють мозаїчну картину індивідуалізації людини, котра, долаючи межі між реальним та ірреальним, знаходить шлях до досягнення Самості.

Народні топонімічні перекази Західного Полісся / Уклад. Н. Шкляєва. – Луцьк: ПДВ «Твердиня», 2011. – 112 с.

До фольклорного збірника увійшли маловідомі народні топонімічні перекази Західного Полісся, які ще не були опубліковані. Вони рясніють мотивами втечі та переховування, відродження рудиментарних форм народної архітектури, мотивами іноетнічного суспільства. У багатьох народних переказах відображено глибокі спостереження над природою. Серед цих мотивів вирізняються лімнімічний (які пояснюють назви озер), гелонімічний (назви боліт), оронімічний (назви гір), зоогонічний та фітонімічний цикли. До збірника поміщено тексти та матеріали, що зберігаються у фондах архіву Полісько-Волинського народознавчого центру НАН України, а також записи укладача й упорядника видання.

